

PROF.DR. SKËNDER ANAMALI (TIRANË)

KOSOVA DHE TREVAT ETNIKE NË HAPËSIRAT E ISH-JUGOSLLAVISË NË MESJETËN E HERSHME

Mesjeta e hershme, si toka e formimit të popullit shqiptar, përbën një nga periudhat më të rëndësishme, por edhe më pak të njohura të historisë së tij. Në burimet tregimtare bizantine, veçanërisht për shek. VII-X, për shqiptarët ka pak njoftime, madje mungojnë të dhëna edhe për organizimin kishtar. Në këtë periudhë ka materiale të ndryshme arkeologjike dhe, çka është me shumë rëndësi, të zbuluara në trojet e banuara prej tyre. Këto materiale arkeologjike, por edhe ato gjuhësore, tregojnë për lidhje të drejtpërdrejta dhe për vazhdimësinë e banimit të shqiptarëve të mesjetës së hershme si edhe atyre të sotëm me banorët më të lashtë të trojeve të tyre, me ilirët.

* * *

Historia e shqiptarëve të mesjetës së hershme është vazhduese e historisë së ilirëve të antikitetit të vonë. Shqiptarët, si pasardhës të ilirëve, janë banorë të viseve të banuara prej këtyre të fundit; prej tyre ata trashëguan gjuhën e kulturën materiale e shpirtërore. Kjo është një dukuri e përgjithshme në të gjitha viset e banuara prej tyre, duke përfshirë Kosovën dhe krahinat e tjera shqiptare të hapësirës së ish-Jugosllavisë. Në kohën e vonë antike, Kosova përfshihej në provincën e Dardanisë, ku ndodheshin qytete të rëndësishme si Naissi, Ulpiana, Skupi. Krahinat e Tetovës, të Gostivarit, të Kërçovës dhe të Strugës e të Ohrit i takonin provincës së Epirit të Ri, kurse viset shqiptare të Malit të Zi ishin përfshirë në provincën e Prevalitanës. Prokopi i Cezaresë, një autor i shek. VI, në veprën e tij "Mbi ndërtimet", shkruan se perandori bizantin Justiniani me prejardhje ilire vetëm në Dardani ndërtoi 8 kështjella të reja dhe rindërtoi 61 të tjera. Për qytetin Ulpiana ai thotë kështu: "Ka pasur në Dardani që prej kohëve të lashta një qytet që quhej Ulpiana. Muret e tij (që ishin duke rënë) ai i rindërtoi të gjitha dhe pasi i stolisi me madhështi i dha bukurinë e sotme dhe i vuri emrin Justiniana e Dytë"¹. Kjo dëshmi e Prokopit është vërtetuar nga kërkimet arkeologjike. Një veçanti e Kosovës për kohën e vonë antike është prania e një numri relativisht të madh "qytezash" apo kështjellash që i takojnë popullsisë autoktone dardane. Emil Çershkov, një ndër arkeologët e parë që ka bërë kërkime arkeologjike në Kosovë, ka numëruar rreth 100 qyteza të tilla. Në gjurmimet e tij ka vërejtur që ata lidhen drejtpërdrejt me dardanët dhe se disa prej tyre, të vendosur pranë qendrave xeherore, mbijetuan nga lashtësia jo vetëm në kohën e vonë antike, por edhe në mesjetë, gjithmonë të banuara me popullsi vendëse². Ndërmjet tyre me interes janë qytezat e fortifikuara të kohës së vonë antike të zbuluara në zonën e Drenicës. Në një ndihmesë për hartën arkeologjike të pjesës qendrore të Kosovës, autori i saj, Muhamet Piraku, bashkë me përshkrimin e 15 qytezave e të kështjellave, ka dhënë edhe fotografi me gjetje arkeologjike: në njërën prej tyre ka një tok monedhash bizantine - gjysmëfolis e dekanumia - të shek. VI, të gjetura në "qytetin" e Strofeit, kurse në një

tjetër, maja shigjetash prej hekuri me prejardhje nga kështjella e Llapushnikut, që i përkasin shek. VI e VII³. Kështjella të kësaj kohe dhe mesjetare janë zbuluar edhe në rrethinën e Shkupit⁴.

Gjetjet arkeologjike të kohës së vonë antike të Kosovës, edhe pse ende relativisht të pakta, tregojnë qartë për një unitet të kulturës materiale e shpirtërore si edhe më parë me viset e tjera ilire jugore. Kjo vërehet në prodhimet zejtare-qeramike, stoli e armë - në artin e të ndërtuarit dhe deri në qarkullimin monetar. Si shembull po sjell disa ekzemplarë stolishë, fibula, togëza e broshe bizantine, të botuara në një katalog të stolive të gjetura në Dardani⁵. Kjo do të thotë se provinca e Dardanisë ka reaguar ndaj ndikimeve romake-bizantine njëlloj si provincat e tjera jugore ilire, të banuara sot nga shqiptarët. As këtu, as në provincat e Prevalitanës, të Epirit të Ri e të Vjetër "Romanizimi" nuk mundi të çonte në zhdukjen e gjuhës e të kulturës, në asimilimin e popullsisë, edhe pse në kontakte intensive me kulturën provinciale romake e më pas me ato bizantine hynë elemente të reja. Ja një shembull për qëndresën dardane. Në provincën e Mëzisë së Sipërme, në veri të Dardanisë, janë gjetur dy mbishkrime në gjuhën latine që japin të dhëna interesante. Në mbishkrimin e parë thuhet se përmendorja mortore i është ngritur *Dasianit të Ri*, prindërit e të cilit kanë qenë *Dasiani plak* e *Gala*. Në mbishkrimin e dytë bëhet fjalë për një fshat me emrin *Dasa*, që ndodhej në rrethinën e Ulpianës. Të dyja mbishkrimet janë datuar në shek. V-VI⁶. Kemi, pra, në shekujt e mësipërm banorë që mbajnë emra ilirë, madje edhe një fshat që ka ruajtur emrin e lashtë dardan.

Kosova, sikurse edhe viset e tjera të banuara prej shqiptarëve, ka qenë prekur fare pak nga dyndjet e mëdha avaro-sllave të shek. VI e VII; këto të fundit, duke pasur si pikënisje kalimin e Danubit pranë Singidunit (Beogradi i sotëm), ishin drejtuar kryesisht kah brigjet e Detit të Zi, kah Trakia e pastaj Kostandinopoja⁷. Më pak janë futur në rrugën që kalonte nëpër luginat e Moravës e të Vardarit për të përfunduar në Selanik⁸ dhe prej tyre vetëm grupe të shkëputura depërtuan në krahinat perëndimore. Dihet edhe se pas invazioneve sllave, në Gadishullin Ballkanik u krijuan një sërë skllavinishë (kështu u quajtën në burimet bizantine krahinat e pushtuara nga sllavët rreth mesit të shek. VII, ku Bizanti nuk kishte asnjë farë pushteti). Në një burim bizantin, në *Miracula Sancti Demetrii* tregohet për skllavinin të krijuar në Traki, në Maqedoni, në Tesali e deri në Peloponez (Greqi)⁹, kurse për Dardaninë, për Prevalitanën, për Epirin e Ri e për Epirin e Vjetër, në burimet tregimtare bizantine nuk thuhet gjë. Këtu mund të shënohet edhe një fakt historik i pjesës qendrore të Ballkanit: fqinjët veriorë të dardanëve, autariatët që në shekujt e parë të e.s. nuk përmenden më në burimet e shkruara antike; tribalët dhe myzët në prag të kohës së vonë antike përbënin një popullsi të vogël që me vështirësi identifikohesh (që më pas u zhduk), kurse skordiskët veriorë, dikur një popull i madh, zotëronin vetëm një pjesë të territorit të tyre. Krejt ndryshe në Dardani; jeta vazhdoi pa asnjë ndërprerje dhe popullsia e saj autoktone hyri në mesjetë në mënyrë krejt normale. Është rasti këtu të sjellim mendimin e disa studiuesve për këtë çështje.

Studuesja e njohur Fanulla Papazoglu e mbyll kështu një artikull të saj kushtuar mbretërive ilire e dardane: "Si përfundim, Dardania paraqitet si një prej krahinave ballkanike më pak të romanizuara. Popullsia e saj vendëse duket se ka ruajtur më mirë se gjetiu individualitetin e ndërgjegjen e saj etnike. Të qenët e një ndërgjegjeje etnike është shfaqur, ndërmjet të tjerave, nga kushtimet *Dea Dardania-s* e *Deus And-*

inus, dhe nga fakti që vendi dhe populli i saj ruajtën emrat e tyre deri në kohën e vonë antike. Në fakt, ndryshe nga etnikoni *Illyrios*, etnikoni *Dardanus*, *Dardana*, i bashkëngjitur një emri, duket në mbishkrimet e epokës perandorake. Një mbishkrim nga Roma ka ruajtur formulën e shprehur qartë *nat (ione) Dardanus*. Nuk duhet, pra, përjashtuar mundësia që dardanët i kanë shpëtuar romanizimit dhe mbijetuan migracionin sllav dhe se kanë dalë në mesjetë me emrin shqiptarë¹⁰. Një tjetër studiues, Nikola Sotirovski, shkruan kështu: "Gjatë invazionit të tyre në Ballkan, sllavët ishin paganë. Për shkak të vonimit të tyre historik ata mbetën të tillë deri në shek. VIII e IX. Kuptohet që ky ndryshim fetar përbënte një pengesë pothuajse të pakapërcyeshme në rrugën e një simbioze të vendeve të krishtera prej shekujsh me sllavët barbarë e paganë". Dhe më tej ai vazhdon: "Kur vlerësohen rezultatet e një simbioze ndërmjet sllavëve e popullsisë së lashtë ballkanike, duhet llogaritur edhe fakti që Perandoria Romake e Lindjes, d.m.th. Bizanti, nuk u rrënuar krejt nga sulmet barbare. Për më tepër, sllavët vetë iu nënshtruan autoritetit të tij suprem. Duke mos humbur shtetin mbrojtës të të mirave materiale e shpirtërore, popullsia autoktone i qëndroi deri në fund idesë për të pasur marrëdhënie, që mund të kishin kuptimin e një simbioze me invazorët barbarë e primitivë"¹¹. Për banorët autoktonë të provincës së Prevalitanës, dhe veçanërisht për viset e Malit të Zi, shumë kuptimplote janë rezultatet e arritura nga kërkimet arkeologjike, sipas të cilave "jo vetëm në qytetet e Dioklesë nuk ka dëshmi të ekzistencës së periudhës "sllave", por në të gjithë Malin e Zi nuk është zbuluar asnjë vendbanim sllav në nekropol, me përjashtim, ka të ngjarë me nekropolin e përzier të Mijelës pranë Vir Pazarit në liqenin e Shkollës..." dhe se "i ashtuquajti kolonizimi i parë sllav nuk ka lënë në Diokle asnjë farë gjurmë në jetën e saj qytetare. Pas kolonizimit të dytë, në shek. IX, në Diokle fillon lufta e të ardhurave për pushtet në qytetet romane e bizantine"¹². Këtu do të bëjmë një korrigjim për pohimin e parë se varreza e Mijelës, sikurse është vërtetuar, lidhet drejtpërdrejt me kulturën arbërore të Komanit dhe nuk tregon për ndonjë simbiozë të kulturës ilire-shqiptare me atë sllave¹³. Përsa i përket banorëve të krahinave të Tetovës, të Gostivarit, të Strugës, të Ohrit, ata bënin pjesë në provincën e Epirit të Ri dhe përjetuan të gjitha ngjarjet që prekën këtë provincë dhe kuptohet edhe periudhën e formimit të popullit shqiptar e të gjuhës së tij në fillim të mesjetës. Në një përfundim të tillë kanë arritur edhe gjuhëtarët, të cilët kanë provuar se toponimet që lidhen me valën e parë migratore të sllavëve në viset e banuara nga shqiptarët janë shume të rralla, sikurse shihet në një hartë të shpërndarjes së tyre¹⁴. Është vendi për të kujtuar edhe përfundimet e arritura nga gjuhëtarët i njohur E. Çabej, në lidhje me një varg toponimesh të rëndësishme ilire dhe vazhdimësinë e tyre deri në ditët tona, në një trevë të gjerë që përfshin edhe Kosovën e trevat etnike në ish-Jugosllavi¹⁵, rezultatet e kërkimeve në fushën e toponimisë së Kosovës të E. Dobrunës¹⁶ dhe të P. Mijoviçit, për disa toponime ilire të ruajtura, kuptohet, në radhë të parë nga popullsia autoktone, deri në ditët tona¹⁷.

Edhe në mesjetën e hershme në Kosovë e në viset e tjera etnike të ish-Jugosllavisë jeta ka vazhduar pa ndërprerje. Banorët e saj janë pasardhësit e ilirëve të lashtë, të cilët në këtë kohë fillojnë të njihen me emrin arbër, arbëreshë - shqiptarët e hershëm. Mjaft nga qytezat e antikitetit të vonë vazhduan të qëndrojnë dhe për këtë do të sjellim shembuj nga zona e Drenicës. Në një ekspeditë përnjohëse në vjeshtën e vitit 1980 një grup arkeologësh nga Republika e Shqipërisë, ndërmjet tyre dhe autori i kësaj kumtese, vizituan kështjellat e Verbovcit e të Kosmaçit. Në kërkimet sipër-

faqësore u vërejtën se muret rrethuese të këtyre kështjellave, edhe pse të rrënuara, nga ana e ndërtimit të tyre, kishin ngjashmëri me ato të kështjellave të tjera të kohës së vonë antike e të mesjetës të viseve të tjera ilire-shqiptare. E njëjlojtë me ato të zbuluara në gërmimet tona në kështjellat mesjetare ishte edhe qeramika që u mbledh gjatë eksplorimit të sipërfaqes së këtyre kështjellave. E tillë është edhe kështjella e Zveçanit pranë Mitrovicës, e eksploruar gjithashtu prej nesh, që mbronte qendrën e madhe xeherore të Trepçës, në zanafillën e antikitetit të vonë, por që ka luajtur një rol të rëndësishëm në shek. XII në luftërat e Bizantit kundër serbëve¹⁸. Në këtë kështjellë të tërheqin vëmendjen veçanërisht muret mesjetare të ndërtuara me teknikën e njohur e të përhapur bizantine të "kluasonazhit". Në sipërfaqen e kësaj kështjelle ka plot fragmente qeramike të kësaj kohe, të cilat gjenden në shumë kështjella në trevën e gjerë arbërore. Kështjella mesjetare që lidhen me popullsinë vendëse, ku janë bërë kërkime arkeologjike, janë edhe kalaja e Prizrenit dhe e Zymit në rrethin e Prizrenit. Në kërkimet hetimore të bëra në kështjellat e parë, vizituar edhe kjo prej nesh, janë gjetur gjurmë të fortifikimit të kohës së vonë antike, vazhdues i të cilit është ai mesjetar, kurse në atë të Zymit është gjetur një qeramikë e ngjashme me ato të viseve të afërta të Shqipërisë, e datuar në shek. VII-XII¹⁹.

Një kulturë të lidhur me popullsinë autoktone kanë dhënë edhe disa varreza të hershme mesjetare të gjurmëuara në Kosovë dhe në trevat etnike në hapësirën e ish-Jugosllavisë. Në radhë të parë janë varrezat e hershme mesjetare, bartëse të kulturës arbërore të njohura me emrin "Kultura e Komanit". Gjurmimit dhe studimit të kësaj kulture arkeologët i kanë kushtuar një vëmendje të posaçme. Sot numri i varrezave bartëse të kulturës arbërore të Komanit është rritur shumë bashkë me përhapjen e tyre gjeografike. Këto varreza shtriheshin në një trevë të gjerë që përfshinte provincat e Prevalitanës, të Dardanisë e të Epirit të Ri. Janë tashmë të njohura gjetjet e kulturës së Komanit të bëra në rrethin e Kukësit, që i takonin Dardanisë Perëndimore, varreza arbërore e Mijolës (Mali i Zi) dhe ato të zonës së Ohrit (Maqedoni)²⁰. Zbulimi i kësaj kulture në krahinën e Kukësit përbën një provë të qartë që trualli i Dardanisë, në mesjetën e hershme, ka pasur të njëjtin zhvillim të kulturës materiale e shpirtërore si krahinat e tjera të vendit tonë. Elemente kulturore arbërore të mesjetës së hershme, si vegla pune, armë, enë balte e ndonjë stoli, edhe pse ende të kufizuara dhe pak të njohura nga botimet, nuk mungojnë edhe në Kosovë. Në kufirin jugor të kësaj treve në Prilep (Maqedoni) janë gjetur gjithashtu fibulat karakteristike të kulturës së Komanit²¹. Por duhet thënë se qëndron ende, qoftë edhe pjesërisht, mendimi i thënë shumë vjet më parë, se "shkaku i mungesës së gjetjeve (të kulturës së Komanit - S.A.) në provincat e Maqedonisë e të Dardanisë duket se e ka burimin në veprimtarinë relativisht të pamjaftueshme të gjurmimit"²².

Popullsisë autoktone shqiptare i takon edhe varreza e Vermicës në krahinën e Prizrenit, e përdorur që në shekujt e parë të erës sonë, por më intensivisht në mesjetën e hershme, në shek. IX-XI. Inventari i varreve të mesjetës së hershme të Vermicës i ekspozuar në muzeun arkeologjik të Prizrenit më 1980, por me sa dimë ende i pabotuar, është i njohur edhe nga vendgjetjet e tjera; ai përbëhet nga rrathë, vathë e unaza prej bronzit. Në këtë varrezë janë për t'u vënë në dukje dy fakte: së pari, lënda arkeologjike e gjetur në varret është e ngjashme me gjetjet nga varreza bashkëkohore të viseve të tjera shqiptare dhe, së dyti, mendimet e antropologëve se në varret e hershme mesjetare të Vermicës, nga studimi i materialit skeletik, rezulton se kemi një popullsi

dinarike dhe variantin dinariko-mesdhetar (d.m.th. shqiptarët) të ngjashme me ato që janë gjetur në disa varreza bashkëkohëse të vendit tonë²³. Shëkujve IX-XI, periudhës së pushtetit të Perandorisë Bizantine në Ballkan i përket varreza e Maticës pranë Prishtinës, ku ka edhe stoli luksi: vathë e unaza të punuara në argjend me teknikën e filigramës e të granulimit²⁴. Arkeologët, që kanë bërë gërmime në këtë varrezë, gjetjet arkeologjike i kanë cilësuar sllave, duke mospërfillur ekzistencën e gjetjeve të tjera të ngjashme e bashkëkohëse që nuk kanë të bëjnë me sllavët. Është provuar se unaza e vathë, si ato të varrezës së Maticës - ekzemplarë të ngjashëm janë gjetur në varreza tumulare të Kolonjës e të Përmetit në Shqipërinë Jugore (grupi kulturor arbëror jugor) - nuk kanë të bëjnë me një mjedis të ri, me sllavët, por janë prodhime të argjendarisë bizantine dhe të përhapura gjerësisht në viset ballkanike shpesh e lidhur me popullsinë autoktone.

Kulturës së hershme mesjetare, që u zhvillua në viset ballkanike, në shek.X-XII dhe popullsisë autoktone shqiptare i takojnë edhe byzylykët, vathët e unazat e zbuluara në gërmimet e bëra në vitin 1980 në një tumë ilire në fshatin Llashticë të rrethit të Gjiçanit²⁵.

Kështu, pra, kultura materiale e mesjetës së hershme, e zbuluar në Kosovë dhe në trevat etnike në ish-Jugosllavi, na çon në një përfundim logjik: ajo i takon popullsisë autoktone shqiptare, pasardhëse e drejtpërdrejtë e banorëve të lashtë, e cila ende për një farë kohe në burimet historike u quajt me termat administrative perandorake, bizantine-rome.

Në shek.XII, sikurse e tregon edhe zbulimi i disa thesareve me monedha bizantine në rrethin e Shkupit, të Tetovës e të Gostivarit²⁶, në Kosovë e në trevat e tjera etnike të ish-Jugosllavisë fillon një fazë e re invazionesh e pushtimesh të serbëve. Por në këtë kohë shqiptarët, që tashmë ishin formuar si një kombësi me një trevë të gjerë, kishin dalë në skenën politike të Ballkanit me një ndërgjegje etnike dhe për ta nis një periudhë e gjatë e afirmimit të tyre dhe e përpjekjeve dhe luftërave për unitetin kombëtar.

1 Prokopi i Cezaresë, *De Aedificis*, IV, 1, 29 e IV, 4.

2 E.Cerskov, *Rimiljani na Kosovu e Metohiji*, Beograd, 1969, f.32.

3 M.Piraku, *Ndihmesë për hartën arkeologjike të pjesës qendrore të Kosovës*, në: "Onomastika e Kosovës" - Simpozium i mbajtur më 25-27 shkurt 1977, Prishtinë, 1979, f.469 e 518e figurat përkatëse të tyre.

4 I.Mikulcic, *Storo Skopje so okolnite tordini - Skopje und Uingebunde Festungen in der Antike und dem Mittelalter*, Skopje, 1982.

5 A.Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd, 1978, nr.4,5, 7, 21, 22, 27, 90, 91.

6 J.Kovacevic, *Sloveni i storo balkansko stanovistvo*, Materiali IX, në: "Simposium srednovekovne sekcije arkeoloskog drustvo Jugoslavije - Prilep, 1970", Beograd, 1972, f.65.

7 P.Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque Romaine jusqu'au VIIIe siècle*, në: "Revue historique", 78, 1954, f.294.

8 Shih: *Povijeni Atlas za osnovnu skolu*, Zagreb, 1980, harta f.9, "Seoba slave-na na jug". Në këtë hartë, ndërsa hapësira tokësore e Republikës së Shqipërisë është

dhënë e banuar nga shqiptarët, ajo e Kosovës dhe pjesërisht e Maqedonisë e banuar nga popullsi romane (.).

9 *Miracula Sancti Demetrii*, Lib.2, I, 158.

10 F.Papazoglu, *Ilirske i dardanska kraljevina*, në: "Iliri i Albanci", Beograd, 1988, f.169 e 199 (varianti frëngjisht).

11 N.Sotirovski, *L'ethnogénèse des peuples slaves méridionaux du point de vue de leur symbiose avec l'ancienne population balkanique*, në: "Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est Européens", tome II, Histoire, Athènes, 1972, f.320, 325.

12 P.Miovic, *Problemi issledovanja slavjanskih gorodov v Černogorii*, në: "Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie slave", tome 2, Bratislava, 1980, f.274.

13 S.Anamali, *Ilirët dhe shqiptarët*, në: "Iliria", 1990, 1, f.15-19.

14 J.Gjinari, *Dëshmi të historisë së gjuhës shqipe për kohën dhe vendin e formimit të popullit shqiptar*, në: "Konferenca Kombëtare për formimin e popullit shqiptar, të gjuhës dhe të kulturës së tij", Tiranë, 1988, f.215-223, harta nr.1.

15 E.Çabej, *Problemi i autoktonisë së shqiptarëve në dritën e emrave të vendeve*, në: "Buletini i Universitetit Shtetëror të Tiranës - seria e shkencave shoqërore", 1958, nr.2, f.54-62.

16 E.Dobruna, *Mbi disa toponime të kohës antike në Kosovë*, në: "Onomastika e Kosovës", Prishtinë, 1979, f.46.

17 P.Miovic, *vep. e përm.*, f.271.

18 Pesëdhjetë shekuj të Mitrovicës, *E kaluara historike*, Mitrovicë, 1971, f.6.

19 E.Shukriu - Hoti, *Kërkime arkeologjike përgjatë rrjedhjes së Poshtme të Drinit të Bardhë*, në: "Iliria", VII-VIII, 1978-1979, f.189-200.

20 O.Velimirovic - Zizic, *Mijeje, Vir Pazar ranosrednjo vekovna nekropola*, në: "Arheoloski Pregled", 1966, 8, f.155; B.Babic, *Od arheoloskoto bogatsva na SR Makedonia, album Srednovekoven period vo SR Makedonija*, Skopje, 1980, f.103.

21 J.Kovacevic, *Babas*, në: "Zbornik posveten na B.Babic", Prilep, 1986, f.119-121, fig.121.

22 Z.Vinski, *Autochtone kulturelemente zur Zeit der slavischen Landnahme des Balkanraums*, në: Simposium "Predslavenski etnicki elementi u Balkanu e etnogenesi juznih slovena", Sarajevo, 1969, f.189.

23 Materiali arkeologjik është parë në ekspozitën e Muzeut. Për materialin skeletik të dhënat janë gojore nga antropologët Nemeshkeri e A.Dhima.

24 V.Jovanovic - L.Vuksanovic - N.Beric, *New finds from the slavic necropolis at Maticane near Pristina*, në: "Balciano - Slavica", 1972, 1, f.107-133.

25 Materialet ruhen në Muzeun e Prishtinës dhe nuk janë botuar ende.

26 A.Aleksova, *Demir Kapija, Slovenska nekropola i Slovenske nekropole u Makedoniji*, tom I, Skopje-Beograd, 1966, f.85.